

Yetişkin Eğitimi Politikası: Devlet, Ekonomi ve Sivil Toplum*

- 199 -

Mark Murphy

*Çeviri: Zeynep Alica
Düzelti: Nuray Türkmen*

Son yıllarda sivil topluma yönelik ilgide genel bir canlanma ortaya çıkmıştır ve bu canlanma yetişkin eğitimi içinde de geçerlidir. Radikal yetişkin eğitimciler sivil toplumu, özellikle radikal öğrenmenin ve sosyal değişimin ayrıcalıklı alanı olarak görmektedir. Sivil toplum; demokratik mücadeleye, toplumsal hareketlere ve politik değişime katılma yeri olarak görülmektedir. Sivil toplumun bu yeni yükselişi, politik solun içinde bulunduğu çok daha büyük bir krizle, sosyalizmin kriziyle bağlantılıdır. Bu kriz, sivil toplum politikaları üzerine yapılan daha büyük tartışmalara, sivil toplumun

* Makalenin orijinali, International Journal of Lifelong Education adlı dergide (VOL. 20, NO. 5 SEPTEMBER–OCTOBER 2001) The politics of adult education: state, economy and civil society başlığıyla yayımlanmıştır.

Marksist ve post-Marksist tanımları arasındaki farklılıkları merkeze alan bir tartışmaya yansımıştır. Bu makalenin amacı, bu tartışmayı açıklığa kavuşturmak ve bu tartışmanın yetişkin eğitimi kuramına ve uygulamasına yaptığı etkilerin ana hatlarını ortaya koymaktır. Bu düşünceyle, makalede sivil toplum çözümlemelerinin devlete ve piyasaya yönelik anlayışlarla yan yana konulması gerektiğini gösteren bir tarihi, sivil toplum düşüncesinin tarihi incelenmektedir. Burada söz edilen siyasi ve ekonomik toplum anlayışları birbirinden çok farklı iki politik gündeme temel oluşturur: sosyalizm ve radikal demokrasi. Bu makalede bu iki gündemin yetişkin eğitimini nasıl etkilediği, özellikle de devlet, ekonomi, sivil toplum ilişkilerine yönelik farklı analizlerin toplumsal çelişkiye dair farklı düşünceleri ne yönde etkilediği tartışılmaktadır.

Giriş

Yakın geçmiş, eski bir siyaset bilimi kavramı olan sivil topluma yönelik ilginin yeniden canlanmasına tanıklık etmiştir. Kavram, 'kamusal söylemde neredeyse tamamen ortadan kalkmak üzereyken aniden yeniden ortaya çıkış' hamlesi yapmıştır (Eberly, 2000: 3). Sivil toplum 'kurum yürütücülerinin, işletme yöneticilerinin ve politikacıların ağzından düşmemektedir; görünen o ki her üniversite sivil toplum üzerine bir çalışma grubu kurmuş durumda ve sivil toplum tabiri politik sosyoloji alanındaki tezlerin yarısında yerini almış durumdadır' (Calhoun, 1993: 267). Kavramın kendisi her zaman böylesine popüler değildi. '1980'lerden önce, akademik sosyoloji ve politika biliminde olsun ya da kamusal alanda olsun günümüzdeki 'sivil toplum'a yapılan referanslar oldukça azdı. 1980'ler boyunca ve 1990'lara gelindiğinde, referanslar çoğaldı' (Bryant, 1993: 397). Sivil toplum, yetişkin eğitimi kuramı ve araştırmalarında da öne çıkmış durumdadır.¹ Kavram özellikle, sivil toplumu radikal öğrenme ve politik mücadele alanı olarak gören daha radikal eğilimli yetişkin eğitimciler tarafından savunulmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, radikal yetişkin eğitimciler günümüz solu ile çakışmaktadırlar. Bu tartışmanın gündeme gelişinin

Berlin Duvarı'nın yıkılışı ve Soğuk Savaş'ın bitişinden itibaren başlaması tesadüf değildir. Sivil toplumun Avrupa Solu tarafından yükselişe geçirilmesi, genelde radikal politikanın ancak özelde sosyalist/ sosyal demokrat politikanın başına bela olan sorunların dayandığı, bir güven krizinin sonucudur. Bu birbiriyle iç içe geçmiş politik projelerin (doğuda sosyalizm, batıda sosyal demokrasi) yenildiği algısı ya da gerçek yenilgileri sivil toplumu radikal sosyal değişimin ayrıcalıklı alanına yükseltmiştir.

Alternatif kavramlara yönelik bu arayışa yön veren etken, bir deneyim ve bir ideoloji olarak sosyalizmin yaşadığı krizdir. Sivil toplum terimleri, sivil toplumun demokratik çoğulculuğu devlet düzenlemesi ve rehberliğine yönelik sürekli bir rol ile birleştirmesinin yarattığı çekicilik, sivil toplum kavramını devlet sosyalizminin aşırılıklarından kurtulma arayışı içinde olan toplumlar için umut verici hale getirmektedir; aynı zamanda kavramın kendisi, sosyalizmin bir zamanlar sahip olduğu cezbedici neyi varsa kaybettiği toplumlarda radikal politikanın yeniden biçimlendirilmesine katkı sunuyor gibi görünmektedir (Kumar, 1993: 375).

Hem yetişkin eğitiminde hem de sol siyasetin genelinde sivil toplumun rolü konusunda son zamanlarda sürdürülen tartışmanın merkezinde bir kavram bolluğu yaşanmaktadır.² 'Sosyalizmin krizi', 'demokratik çoğulculuk', 'devlet', 'radikal siyaset'- bu kavramların hepsi hararetli değişimin önemli odak noktalarıdır. Solun, kapitalizmin sözde zaferine tepkisi sivil topluma bir mücadele alanı olarak ayrıcalık tanınmasına yol açmıştır. Bu zafer gösterisine dair solda getirilen farklı yorumlar, sivil toplumun politik ve kuramsal alandaki etkisini de çevreleyen hararetli değişimleri ortaya çıkarmıştır. Sivil toplum üzerine yapılan tartışmalar, Marksist/neo-Marksist yönelimli sol ya da sosyalistler ile bir dizi düşünürü kapsayan fakat toplu olarak radikal demokratlar biçiminde tanımlanabilecek post-Marksist sol arasında sürmektedir. Sivil toplumun hem inandırıcı bir güç hem de sorunlu bir kavram olarak yeniden gündeme gelişi, radikal yetişkin eğitimi kuramı ve

uygulaması içinde de kısmen yeniden üretilmiştir. Bu tartışma yetişkin eğitimini yüzeysel bir düzeyde etkilemiştir ancak bu meselelerin daha derin, tarihsel bir analizinin yapılması eksik bırakılmıştır. Devlet, ekonomi ve sivil toplum arasında ne tür bağlantılar kurulur? Bu bağlantılar yetişkin eğitimcilerin toplumsal çelişkiye yönelik anlayışlarını nasıl etkiler? Bu makalenin amacı, sivil toplum alanında üstlenilmiş olan farklı politik amaçları anlamlandırmak amacıyla bu bağlantıları ve çelişkiye ilişkin görüşleri incelemektir.

Yetişkin eğitimi ve sivil toplum

Bazı yetişkin eğitimciler sivil toplum görüşüne neden bu kadar güçlü bir sempati duymaktadır? Radikal yetişkin eğitimi kuramı ve pratiği, uzun zamandır hegemonya karşısı öğrenme biçimlerinin gerçekleşebileceği, fiziksel ya da kültürel alanları tanımlamayı içermektedir. Freire'nin (1998) kültürel eğitime yaptığı vurgu, Thompson'ın (1983) eleştirel farkındalık alanları olarak kadın gruplarına yaptığı vurgu, Finger'ın (1989) yeni toplumsal hareketlere yönelik değerlendirmesi- bu kişiler, 'öğrenme özgürlüğü' sunan şeyi değerlendiren yetişkin eğitimcilerin öne çıkan örneklerinden bir kaçıdır. Diğer örgütlenme biçimleri bu açıdan bakıldığında yeteri kadar ifade edilmemektedir. Yüksek öğrenim kurumlarının, ticaret odalarının, sendikaların ve özellikle resmi siyasi partilerin tümü, devlet ve ekonomi ile bağlantıları nedeniyle lekelenmelerinden şüpheyle karşılanmaktadır. İktidar ve para çarpık olmayan öğrenme biçimlerinin düşmanlarıdır. Günümüzde sivil toplum, devlet ve ekonomiden bağımsız, iktidar ve tahakkümden bağımsız öğrenmeyi olanaklı kılan boşluğu sağlayan mükemmel bir alan olarak kabul edilmektedir.

Sivil toplum, bir ulusun içinde devlet ve yurttaşları arasında arabuluculuk yapan altyapının geliştirilmesidir. Yurttaşlarının tam katılımını teşvik eden güçlü bir sivil toplum, katılımcı demokrasi hedefine yönelik çabamızı güvence altına alır. Bu tür bir sivil toplum, baskın kültürel çoğunluğu temsil eden

yurttaşların ve güçlü devlet çıkarlarının boyunduruğu altında olan bir sivil toplumun gelişmesine karşı çıkar. Irk, etnisite, toplumsal cinsiyet ya da toplumsal sınıfa dayanan ve yeteri kadar güçlü olmayan ‘sektörlerin’* marjinalleşmesini önler. (Cunningham, 1992:12)

Bu alıntıda ayrıca sivil toplumun yükselişinin arkasında yatan bir diğer nedeni de görmek mümkündür- yetişkin eğitiminin daha katılımcı bir demokrasi için yapılan mücadelede bir rol oynayabileceğine olan inanç, ilerici ve radikal yetişkin eğitiminin onurlu geleneği ile aynı doğrultuda olan bu inanç sivil toplumun yükselişinin diğer bir nedenidir. Bu gelenek, günümüzde sosyal değişimin ‘savaş alanı’ olarak sivil toplum kavramını merkeze almaktadır. Sivil toplum, hem tahakkümden bağımsız öğrenme için hem de sosyal değişimi taahhüt eden potansiyel alanlar sağlayan bir kavram olarak görülmektedir. Sivil toplum aynı zamanda, özellikle, kültürel eğitim, kadın grupları ve yeni toplumsal hareketler gibi etkinliklerin tümünü kapsayan bir slogan gibi de kullanılmaktadır. Öyleyse sivil toplumun, daha radikal düşünen eğitimcilerin hayal güçlerini böylesine güçlü bir şekilde etkilemesine şaşırılmaması gerekir.

Son zamanlarda bir öğrenme ve sosyal değişim alanı olarak sivil topluma ağırlık verilmesinin diğer bir boyutu da sosyalizmin, sosyal demokrasinin ve kaynağını Marksist gelenekten almış olan politik hareketlerin krizidir. Genel olarak sol, temel doktrinlerine yönelik büyük çaplı bir yeniden düşünme süreci geçirmekteyken yetişkin eğitimi de benzer deneyimi yaşamıştır. Bu radikal yeniden düşünme süreci sivil toplumu, alanın yeni klişesi haline getirmiştir. Sivil toplum demokratik pratiklere, sosyal değişimin görkemli nosyonlarını artık engelleyebilecek pratiklere, yetişkin eğitimi ve sosyal değişime ilişkin daha ‘öz-sınırlayıcı’ yaklaşımlar sunmaya yönelik bir alan sağlıyor gibi gösterilmektedir. 1960’ların devrimci fantezileri, daha

* “Sektör” ile herhangi bir şekilde devlete bağlı olmayan, kar amacı gütmeyen ve kendi yollarınca toplumu geliştirme, fayda sağlama iddiasında olan sivil toplum kuruluşlarının oluşturduğu üçüncü sektör anlatılmaktadır (ç.n.)

uysallaştırılmış ve mütevazı bir ütopyacılığın yolunu açmış olmalı: uysallaştırılmış çünkü 'toplumun' tamamen yeniden yapımına yönelik politik projelerin başarısızlık getirdiğini öğrenmiş bulunuyoruz; mütevazı bir ütopyacılık çünkü sosyal öğrenme süreçlerinin sivil toplum bünyesinde mecbur kılınmasının insanın refahı açısından tümüyle kötü sonuçlara varmış olması, yirminci yüzyılın büyük derslerinden biri gibi görünmektedir (Welton, 1997: 28).

Bu 'öz-sınırlayıcı', 'uysallaştırılmış ve mütevazı ütopyacılık', son zamanlardaki sivil toplum savunuculuğunu anlama girişiminde kritik öneme sahiptir. Bu savunu, bazı yetişkin eğitimciler açısından belirsiz zamanlarda politik bir 'kaybetme riskini azaltmak için kendini koruma' hamlesi işlevini yerine getiriyor gibi görünüyor. Yeniden canlandırılmış bir sivil topluma yönelik yapılan çağrılar ise Marksizm'e ve dayanağını sınıf siyaseti ile devrimden alan sosyal değişim nosyonlarına ilişkin bir reddediş anlamına geliyor gibi görünmektedir. Fakat böylesi bir durumda sivil topluma değer veren yetişkin eğitimciler neye karşılık gelmektedir? Özellikle, bu yetişkin eğitimciler yetişkin eğitiminin rolünü devlet ve piyasa ile bağlantılı olarak nasıl konumlandırmaktadır? Sivil toplumla ilgili tartışmalara yönelik bir inceleme, sivil toplumun tarihsel olarak devletle (siyasi toplum) ve piyasa ile (ekonomik toplum) ilişkili olarak konumlandırılmış olduğunu açığa çıkarmaktadır. Bu tarihsel tartışmaları başından sonuna kadar oluşturan bir ağ; sivil topluma yönelik mevcut ilgiyi, devlete ve piyasaya ilişkin algıları ve bu 'post-devrimci' zamanlarda yetişkin eğitimi politikasını incelemek için bir zemin sunabilir.

Sivil topluma yönelik Hegel öncesi anlayışlar

Sivil toplum teorilerinin modern öncesi ve modern safhaları arasında bir ayrım vardır, ayrım hattını ise Hegel'in teorisi oluşturmaktadır.³ Modern öncesi dönemde sivil toplum, politik yapılanma ve örgütlenme ile- devletle, eşanlı idi ancak modern dönemde sivil toplum devletin karşıtı olarak düşünülmektedir (Castiglione, 1994: 87). Kumar'a

(1993: 376) göre, bu özdeşleşme terimin klasik kökenlerini yansıtmaktadır ya da daha doğrusu terimin Grek kökenlerini, özellikle Çiçero'nun yazılarında yer alan *societas civilis* nosyonu ile birlikte daha önce terimin Aristoteles'in *koinonia politike* kavramında bulunuşunu yansıtmaktadır.⁴ Sivil toplumun siyasi toplumla özdeşleşmesi modern dönemden önce bazı dönüşümler geçirmiştir. Castiglione'nin (1994: 87) anahatlarıyla belirttiği gibi, üç farklı dikotomi ile karakterize edilen üç farklı dönem söz konusudur. İlk dönem yukarıda da değinildiği üzere sivil toplumun, insanların 'politik ve sosyal bir hayvan' rolünü oynamadıkları bir yer olan 'domestik toplumun' ya da evin karşıtı olarak ele alındığı klasik Çiçerocu/Aristocu paradigma dönemidir. İkincisi, Hobbes'ta tanımlanmış olan doğanın konumuna karşı geliştirilen sivil toplum kavramı dönemidir. Modern dönemden önceki üçüncü ve son dönem, sivil toplum ve ilkel toplum arasındaki bir karşıtlıkla karakterize edilmiştir. Bu karşıtlık, İskoç ahlakçılarının ve İskoç Aydınlanması'nın çalışma alanıdır. 'Büyük İskoç filozoflar- Adam Ferguson, Adam Smith ve David Hume- bu yeni sosyal yapılanmaya, onu Yeni Dünya'da gözlemlenebilen 'vahşi ve barbar' kabile toplumlarından ayırmak için 'sivil toplum' adını vermişlerdir. 'Sivil' bir toplum sivilleşmiş (medenileşmiş) ve yasanın kuralları ile düzenlenmişti' (Ignatieff, 1995: 129-130). Sivil toplum politik karakterini kaybetmemiş olsa da, artık 'devletten ayrı ve kendisine ait prensipleri ile biçimleri olan' bir toplum alanıyla birlikte kendisine ait doğal bir tarihe sahipti' (Kumar, 1993: 377). İkincisi, bu alan 'esas olarak ticaretin ve piyasa ilişkilerinin yayılmasıyla bağlantılı olan karşıt eğilimlerin karmaşık bir ürünüdür' (Castiglione, 1994: 88). İskoç filozoflar, sivil toplumu ekonomiyle ilişkilendirmiştir – bu, diğer modern öncesi sivil toplum anlayışlarında mevcut olmayan bir bağlantıdır. Bu bağlantının, Avrupa'da kapitalizmin gelişimiyle - Hegel, Marx ve Gramsci gibi modern dönem teorisyenlerinin önemli çıkarımlarıyla birlikte yaşanan bir gelişmeyle-çakışması tesadüfi değildir.⁵

Modern sivil toplum anlayışları

Modern öncesi dönemde, sivil toplum bağlamında üç temel aktör belirlenmiştir: sivil toplumun kendisi, devlet ve ekonomi. Modern öncesi teoriler, gerek politikada olsun gerekse ekonomi alanında olsun, sivil toplumu özgür katılımın olduğu bir yerle denk tutmuştur. Aynı zamanda, bu üç tanımlı bileşenin bir araya geldiği tek teori İskoç ahlakçıların teorisidir. İskoç ahlakçılarının sivil toplum anlayışı sıklıkla Hegel'in kendi anlayışının kaynağı olarak ele alınır (Castiglione, 1994: 87). Bununla beraber; Hegel devlet ve sivil toplumu açık bir şekilde birbirinden ayırmaktadır. Neocleous'un (1995: 396) da belirttiği gibi, Hegel'in sivil toplum kavramı, 'Fransız Devrimi'ne, Sanayi Devrimi'ne ve toplumsal çatışma alanının doğuşuna karşılık olarak geliştirildiğinden esas olarak moderndir'. Hegel, *Philosophy of Right* (1967) adlı eserinde sivil toplumun ayrıntılarına girmiştir. Hegel, Fransız Devrimi'yle birlikte kendisinin önem verdiği bir sorunu-özgürlüğün politik kavrayışını- temsil ettiğinden sivil toplumu önemli bir gelişme olarak görmüştür. Aynı zamanda, Sanayi Devrimi ile aşırı zenginlik ve yoksulluğun yaşandığı bir gelişme olmuştur. Buna bağlı olarak da hem domestik toplumdan (aile) hem de politik toplumdan (devlet), özellikle toplumsal çatışmanın yaşandığı bir alandan ayrı olan özel bireylere ait bir alanın gelişimi ortaya çıkmıştır. Tüm bu gelişmelerle ve bunlara bağlı olarak ortaya çıkan kavramsal sorunlarla yüz yüze kalan Hegel, 'aile ve devlet arasında duran üçüncü boyut bir "sivil toplum" önererek oldukça önemli teorik değişikliği gerçekleştirmiştir' (Neocleous, 1995: 396). Hegel, sivil topluma yönelik konumlandırmanın ve onun devletle ilintisinin ana hatlarını belirlemiştir. 'Sivil toplum, aile ile devletin arasına giren fark aşamasıdır; oluşumu, devletin oluşumunu zamansal açıdan geriden takip etse de, fark aşaması olduğundan sivil toplumun varlığı devletin varoluşuna dayanır; kendi varlığını sürdürmesi için devleti, kendi kendini var eden bir şey olarak göz önünde bulundurması gerekir.' (Hegel, 1967: 266)⁶

Hegel'in sivil topluma dair karşılıklı bağımlılık anlayışı, devleti içermez, fakat devletin varlığını koşul olarak gerektirir (Shils, 1991: 5-6). Bununla birlikte; devlet sivil toplumun dışında olmasına karşın *ekonomi* içinde bulunmaktadır.⁷ Shils'e (1991: 5-6) göre, Hegel sivil toplumu 'piyasa, toplumun ticari sektörü ve piyasanın işleyişi ve üyelerinin korunması için gerekli olan kurumlar' olarak görmekteydi. Hegel, Almanca'da hem *sivil* toplum hem de *burjuva* toplumu anlamına gelen *bürgerliche gesellschaft* ifadesini kullanmıştır. Bu ise Hegel'e göre, bu yeni toplumsal ilişkiler alanının iki ayırt edici özelliği olduğu anlamına gelmektedir. Öncelikle, bu ilişkiler politik ilişkilerin aksine *sosyo-ekonomik* ilişkilerdir; ikincisi, bu yeni sivil toplum alanı esasında *burjuvadır*, diğer bir deyişle bu alan atomize olmuş çıkarıcı bireylerin alanıdır.⁷ Hegel'in yaptığı şey, 'sivil toplumun esas olarak kapitalist doğasını tanımaktı' (Neocleous, 1995: 396). Hegel, sivil toplum daha güçlü bir iktidar, devlet tarafından yönetilmediği takdirde yoksulluğun sivil toplumun genel bir sonucu olacağını ve zorunlu olarak sivil toplumdaki kaynaklanacağını düşünmüştür. 'Sivil toplum bir aşırılık görüntüsü vermekte ve bu aşırılığa fiziksel ve etik yozlaşmanın her ikisini de ortak kılmak istemektedir' (Hegel, 1967: 123).

Hegel kapitalist modernleşmeyi bu fiziksel ve etik yozlaşmanın sebebi olarak görmüştür. Kapitalist modernleşme, bir yandan çok büyük miktarda zenginlik yaratırken bir yandan da sivil toplumun özgürlüklerinden faydalanamayan insanların ait olduğu bir sınıfı üreten bir gelişmedir.⁸ *Essay on the History of Civil Society* (1995) adlı çalışmasıyla Hegel'in konuya ilişkin düşüncelerinde önemli etkiye sahip olan (Bobbio, 1979: 27) Adam Ferguson, Hegel'in yoksulluk ve sivil toplum arasındaki ilişkiye dair tanımlamasını benimsemektedir. 'Güçsüz olanı baskıdan korumaya hizmet eden kurumların çoğu, mülk sahipliğini koruyarak, mülkiyetin eşit olmayan bölüşümünü gözetmeye ve iktidarı kötüye kullananların korkutulabileceği egemenliğin yükselişine katkıda bulunur' (Ferguson, 1995: 63). Sivil toplum ve eşitsizlik arasındaki bu bağ, sivil toplumun rolüne (ve onun

kadar önemli olan kasıtlı rolüne) ilişkin yürütülen modern tartışmanın tam ortasında yer almaktadır. Hegel, sivil toplumdaki yapısal eşitsizlik sorununu saptamış olmasına rağmen, bu soruna gerçek ve somut bir çözüm önerememiştir. Becker (1994: 124) Hegel'in karşı karşıya kaldığı ikilemi şöyle açıklar:

Yoksullaştırma sivil toplumun yapısal bir bileşenydi ve bu nedenle sanayinin ve malların fiyatları üzerinde denetimler sağlanmalıydı. Bununla birlikte, devletin müdahalesi eğer haddinden fazlaysa, kendisiyle sivil toplum arasındaki mesafeyi bir noktada kapatabilirdi- ikincisi basit bir şekilde ortadan kaybolacaktı. Bu, Hegel açısından çileden çıkaran bir ikilemi doğurdu: Hegel, sivil toplumun değerini, ahlaki ve ekonomik özgürlüğe sağladığı pek çok faydasını takdir ediyordu ve bu nedenle sonunda kesinlikle sivil toplumu ezecek olan devlet iktidarını talep eden bir çağrıda bulunma konusunda tereddütlüydü. Bu, filozof için çözümsüz bir sorun olarak kaldı- belki de büyük sistematikçinin düzenlemeyi başaramadığı tek büyük sorun olarak.

- 208 -

Bu 'çözümsüz sorun'- yoksullaştırma ya da devlet kontrolü- doğrudan Hegel'in büyük varisi ve eleştirmeni olan Karl Marx'a ve onun sivil toplum anlayışına yol göstermiştir.

Marx ve sivil toplum

Hegel'in sivil toplumu kapitalist toplumla (ya da burjuva toplumuyla) eşitlemesi ve bu eşitlemenin ortaya çıkardığı sorunlar Marx'ın sivil toplum eleştirisinin başlangıç noktasını oluşturur. Hegel için sivil toplum, sadece burjuva toplumunun manifestosu değildi; aynı zamanda burjuva *devletin* de manifestosuydu. Hegel açısından sivil toplum 'yalnızca ekonomik ilişkiler ve sınıfların oluşum alanını değil aynı zamanda geleneksel kamu hukukunun iki yönü olan polis gücünün ve şirketlerin örgütlenmesi kadar adaletin yönetimini de içerir' (Bobbio, 1979: 28).⁹ Bobbio, Hegel'in bu anlayışının Marx'inkinden çok daha kapsamlı olduğunu düşünmektedir.¹⁰ Daha

sonra tekrar dönülecek olan bu konu oldukça önemlidir. Marx, Hegel'in sivil toplum anlayışını ve bu anlayışın devletle ilişkisini kafa üstü çevirmiştir.

Üretici güçlerin gelişimlerinin belirli bir aşamasında sivil toplum bireylerin tüm maddi ilişkilerini kuşatır. Verili bir aşamanın tüm ticari ve endüstriyel yaşamını kuşatır ve belli bir dereceye kadar devleti ve ulusu aşar ancak öte yandan, yeniden, ulus olarak dış ilişkilerinde kendisini ortaya koyması gerekir ve içeride kendisini devlet olarak örgütlemek zorundadır (Marx ve Engels, 1970: 57).

Marx'a göre sivil toplumu düzenleyen ve belirleyen devlet değildir, tam aksine, sivil toplum devletin düzenleyicisidir. Sivil toplum içinden- özellikle de devletin- ideolojik manifestolarını çıkardığı sınıf mücadelesinin alanıdır. Marx'ın sivil topluma biçtiği temel konum, Hegel'in sivil toplum/devlet ilişkisi yaklaşımına ters düşer: sivil toplum devletin öncelikli varlığını gerektirmez; devlet sivil toplumun öncelikli varlığına dayanmaktadır. Bu ayrımın en açık biçimi, kapitalist toplumun altyapı/ üstyapı kavramlaştırmasında bulunabilir.

'Sivil toplum, anılan özelliğine bağlı olarak, yalnızca burjuvaziyle gelişebilir; burjuvazi doğrudan üretimden ve ticaretten doğarak gelişen toplumsal örgütlenmedir ve üretim ile ticaret tüm çağlarda devletin temelini ve idealist üstyapının geri kalan kısmını biçimlendirmiştir, bununla birlikte idealist üstyapının geri kalan kısmı her zaman aynı isimle adlandırılmıştır' (Marx ve Engels, 1970: 57). Marx sivil toplumu ekonomik toplumla ya da altyapıyla bir tutar, buna karşın devlet ve onun yönetici aygıtları, sınıf mücadelesinin ikincil gerçekliği olan üstyapıya aittir. Marx için, Hegel'de olduğu gibi, devletin yapısal eşitsizliklerini azaltmak amacıyla yasa yoluyla sivil toplumun düzenlenmesi yeterli değildi. Sivil toplum etik bileşenini devlette bulmaz; daha ziyade *meşruiyetini* bulur. Fransız Devrimi'yle örneklendirilmiş olan Burjuva devrimleri tam da bunu yapar.

'Politik devrim, parçaların kendisini kökten değiştirmeksizin ve eleştiriye tabi tutmaksızın sivil toplumu bütünleyici parçalarına ayırır'

(Marx, 1977: 56). Sivil toplum içindeki sınıf temelli eşitsizliğin çözümü, devlete düzenleme yapması için başvurmak değildir; bunun yerine çözüm, devletin kendisinin yönetimini ele geçirme biçiminde üretilir. Devlet, sivil toplum içindeki üretime ve ticarete yönelik yasal meşruluğu sağladığından sivil toplumu dönüştürmek için bu gücü ele geçirmek gerekir. Neocleous (1995: 405) Marx'ın savına açıklık getirmektedir: 'Marx açısından, sorun olan sivil toplumun asıl mahiyetidir/özüdür, sivil toplumun esasıdır, içeriği olduğu kadar biçimidir: dolayısıyla *bürgerliche gesellschaft-tır*. Öyleyse niyet, içeriği değiştirmek değil... o biçimi dönüştürmektir'.

Gramsci ve sivil toplum

İtalyan Komünist Partisi'nin bir defaya mahsus lideri ve devrimci bir Marxist olan Antonio Gramsci, yirminci yüzyılda sosyalist solda sivil toplumun en önemli teorisyenidir. Aynı zamanda hem sivil toplumu yorumlayış biçimiyle hem de hegemonya ve toplumda entelektüellerin rolüne dair yaklaşımlarıyla yetişkin eğitiminin sol kanadındaki en önemli teorik figürlerden biridir.¹¹ Gramsci sivil topluma Marx'ın ve Hegel'inkinden farklı bir yaklaşım getirmiştir. Kapitalist toplumun iki üstyapısal düzeyine ilişkin şu ünlü tanımı, bu anlayışı özetlemektedir:

Şimdilik yapabileceğimiz şey, iki büyük üstyapısal 'düzeyi' tespit etmektir: biri 'sivil toplum' olarak adlandırılabilir, sivil toplum genellikle 'özel' diye adlandırılan yapılar ile 'politik toplumun' ya da 'devlet'in birliğidir. Bu iki düzey, bir yandan hâkim grubun toplum üzerinde sürdürdüğü 'hegemonya' işlevine öte yandan da devlet ve 'yasal' hükümet üzerinden uygulanan 'doğrudan hâkimiyete' ya da buyruklara karşılık gelmektedir. (Gramsci 1971: 12).

Bu açık ve kesin ifade ile Gramsci sivil toplumu alt yapıya değil üst yapıya yerleştirerek Marx'ın altyapı/üstyapı modelini ters yüz etmiştir.¹² Marx'ta olduğu gibi ekonomi altyapıya yerleştirilmiş olsa da sivil toplumun bir parçasını oluşturmaz. Marx ve Gramsci arasındaki tek teorik fark bu değildir. İki önemli fark daha vardır. İlk fark,

Gramsci'nin iki parçalı bir kavramsal çerçeveden ziyade üç parçalı bir kavramsal çerçeve benimsemesinden kaynaklanmaktadır. Sivil toplumu ekonomik toplumla eşanlamlı olarak kullanan Marx'ın aksine, Gramsci sivil toplumu hem ekonomik hem de politik toplumdaki ayırır (Cohen ve Arato, 1992: 143). Bu, ayrıca Gramsci'yi Hegel'den de ayıran bir noktadır. İkinci fark bir başka durumla, Gramsci'nin Marx'ın kullandığından farklı bir Hegelci sivil toplum anlayışını kullanmasıyla ilgilidir. Marx, sivil toplumu Hegel'in üç parçalı anlayışının bileşenlerinden biri ile ihtiyaçlar sistemiyle tanımlamıştır. Gramsci, ekonomiyi sivil toplumun dışına yerleştirerek sivil toplumu doğrudan ihtiyaçlar sistemiyle ilişkilendirmemekte, daha çok kurumlar sistemiyle ilişkilendirmektedir. Gramsci, sivil toplumun 'genellikle özel diye adlandırılan yapıların birliği' olduğunu ifade ederken söylemek istediği de budur. Cohen ve Arato'ya (1992: 143) göre Gramsci sivil toplumu kurumlar sistemiyle özdeşleştirmiştir ve böyle yaparak onu ekonomik toplumun dolaysız alanının dışına yerleştirmiştir, çünkü Gramsci, 'modern kiliselerdeki, sendikalardaki, kültürel kurumlardaki, kulüplerdeki, komşuluk ortaklıklarındaki ve özellikle siyasi partilerdeki modern sivil topluma özgü yeni ortaklık ve çoğulculuk biçimlerinin önemini anlamıştır'.¹³

Marx ve Gramsci arasındaki, politik pratiğe yönelik çıkarımlarla ilgili olan en büyük farklılık, Gramsci'nin mücadele alanı olarak ihtiyaçlar sisteminden ziyade kurumlar sistemine öncelik vermesidir. Hem Gramsci hem de Marx sivil toplumu devrimci eylemin odak noktası olarak görmüştür fakat sivil toplumu neyin oluşturduğuna dair yaptıkları farklı yorumlar, pratiğe yönelik çıkarımlara sahiptir. Marx, devrimci eylemin öncelikle üretim noktasında -sermaye ve emek arasındaki mücadeleler- sürdürülmesi gerektiğine inanır. Gramsci'ye göre hegemonya karşıtı devrimci bir güç olasılığını sağlayan kurumlar sistemidir -sendikalar, eğitsel ve kültürel kurumlar, gönüllü kurumlar. Gramsci'nin (1971: 233) de ifade ettiği gibi sivil toplumun üstyapıları 'modern savaş halinin siper sistemlerine benzemektedir'. İçerikte

ortaya çıkan bu farklılık, farklı politik stratejilere yol açabilmektedir. Marksist-Leninist değişken, doğrudan üretim güçlerine saldıracak olan sıkıca kenetlenmiş disiplinli öncü parti metodunu kullanmıştır. Gramsci'nin yorumunda devrimci mücadele süreci, tabanın harekete geçmesi ve sonrasında bu tabanın örgütlenmesi üzerinden geliştirilmiştir. Marx ve Gramsci arasındaki tek büyük farklılık budur. Her iki teorisyende de esas olan, sivil toplumun kapitalizme derinden bağlı olduğu inancıdır. Toplumunu sınıfsal bölünmeden kurtarmak için kapitalizmin dönüştürülmesi gerekmektedir. Elbette Marx bunu yapabilmek için devletin devrilmesi gerektiğine inanmaktaydı ancak Gramsci devleti 'yutana' dek sivil toplumun genişletilmesi gerektiğine inanıyordu ancak her iki durumda da nihai hedef aynıydı: kapitalizmin alaşağı edilmesi. Sivil topluma yönelik günümüzde giderek artan tartışmalar ve bunun 'sosyalizmin kriziyle' bağı düşünüldüğünde bu durum önem kazanmaktadır. Ayrıca 'günümüzde en yaygın olan sivil toplum yaklaşımının esas olarak Gramsciye olduğu' (Kumar, 1993: 389) anlaşıldığında, sivil toplum tartışması ve sosyalizmin krizi, bu tartışmada asıl etki alanını kaplayan post- Marksist sivil toplum teorileriyle ilişkilendirilmeye başlanabilir.

- 212 -

Post-Marksist sivil toplum teorileri

Kumar, sivil topluma yönelik yeniden canlanan ilginin arkasındaki esas nedenler olarak Doğu Avrupa'da devlet sosyalizminin çöküşüyle birlikte ortaya çıkan sorunlara ve Batı'daki refah devletine ilişkin sorunlara dikkat çekmiştir. Kumar bir dereceye kadar haklıdır. Ancak, ekonomik boyutu göz ardı etmiştir, Livesay (1994: 102-103) 1989 sonrası yapılan tartışmalarda devletin yanı sıra ekonominin rolünü ve yerini açıklığa kavuşturmuştur.

Devletçilik ile ilgili sorunların solda gecikmiş bu kabullenilişi - devlet sosyalizminin çöküşünün, devletin mali krizi ile Batı'daki refah devletinin siyasi krizinin ve sermayenin küreselleşmesinin yükselişinin ardından sol görüşlü partilerin etkili ulusal ekonomik programlar geliştirememelerinin

etkisiyle harekete geçen bu kabulleniş- önceki neo-Marksistlerin güncel duruma yönelik 'post-Marksist' teorik açıklamalar geliştirmek ve solun geleneksel hedefini – ki şimdi bu hedef sivil toplumun olumlu özelliklerinin hem piyasa ekonomisine hem de idari devlete karşı korunmasıdır- yeni terimlerle açıklamak için tasarlanmış politik programlar geliştirmek üzere bir dizi girişimde bulunmasına yol açmıştır.

Post-Marksizm, sivil toplum teorisyenlerine özel bir inanç sistemi değildir. Diğerleriyle birlikte, Laclau ile Mouffe (1985, 1987) ve Gorz'un (1982) yazılarında kendi teorik biçimini çoktan bulmuştur. Post-Marksist entelektüel dönüşü oluşturan bu kişiler arasında önemli farklılıklar olmasına karşın, iki birleştirici özelliğin olduğu söylenebilir. Öncelikle, bu kişiler Marksist teorinin, kapitalist sistemin devam eden istikrarını anlama çabalarında başarısız olduğu yönünde bir inancı paylaşırlar. İkincisi, işçi sınıfının tek başına toplumsal değişimin devrimci öznesi rolünü oynayabileceği düşüncesinin kapsamlı reddedilişi söz konusudur. Bununla birlikte; bu inançlara verilen yanıtlar post-Marksist sol arasında değişiklik göstermektedir ve bu farklılıkların politik pratik açısından önemli çıkarımları olabilmektedir.¹⁴ Buna rağmen, post-Marksizm yeniden yapılandırılmış bir sivil toplum şeklinde daha pratik- politik bir biçimi benimsemiştir. Post-Marksist sivil toplum teorisinin en güçlü savunucuları Cohen ve Arato'dur (1992).

Sivil toplumda Cohen ve Arato

Cohen ve Arato'ya göre sivil toplum 'özel alanın (özellikle ailenin), kuruluşların alanının (özellikle gönüllü kuruluşların), toplumsal hareketlerin ve kamusal iletişim biçimlerinin hepsinin ötesinde oluşturulmuş bir alan, ekonomi ve devlet arasındaki toplumsal etkileşim alanıdır' (1992: ix). Yapısal açıdan, Cohen ve Arato sivil toplumu Gramsci ile aşağı yukarı aynı şekilde yorumlar; şöyle ki sivil toplum ekonomik ve politik toplumun arasında bir yerde var olur. İçeriği de Cohen ve Arato'nun Hegel'den aldıkları kurumlar sistemine

karşılık gelmesi açısından Gramsci'nin sivil toplumuna benzerdir. Bu sivil toplum kavramı, betimleyici olmaktan çok Cohen ve Arato'nun öncelikli olarak normatif anlayışlarını yansıtmaktadır. Onların betimleyici sivil toplum anlayışları, Hegel'inki gibi, ihtiyaçlar, adalet ve kurumlar sisteminin üçünü de içerir. Sırasıyla ekonomi ve devlet etkisine karşılık gelen ihtiyaçlar sistemi ve adalet sistemidir ki; Cohen ve Arato bunların minimum düzeyde tutulmasını isterler. Onlar, sivil toplumun mevcut durumu ve olası durumu arasındaki bu ayrımı şöyle açıklıyor: 'Batı'da, idari ve ekonomik mekanizmaların mantığı tarafından tehlikeye atılan bir alana işaret eden sivil toplum kavramı, aynı zamanda 'gerçekten varolan' liberal demokrat rejimlerin yönetimi altındaki demokrasinin olası açılımının esas yeridir' (1992: viii).

Bu demokrasi açılımı, sivil toplum içindeki sosyal hareketlerin esas hedefidir ve bu açılım, sivil toplumun içinde bulunan kurumlar sistemi tarafından sağlanmış olan demokratik taban sayesinde mümkündür.. Bu noktada Cohen ve Arato ile Marx'ın sivil toplum anlayışları arasında önemli bir farklılık vardır. Marx sivil toplumu, sınıf mücadelesi ve sömürü alanı olarak görmüştür ve böylelikle daha önce belirtildiği gibi, Hegel'den yalnızca ihtiyaçlar sistemini alarak sivil toplumun çok sınırlı bir tanımını benimsemekle suçlanmıştır. Öte yandan Cohen ve Arato, 'Hegel'in sivil toplum kavramının iki yönlü bir anlayışının büyük önemine' değer verirler (1992: 96). Bu kavrayışın iki yönü *sittlichkeit*, ya da etik yaşam ve *antisittlichkeit*, onun tersidir. *Antisittlichkeit*, ihtiyaçlar sistemi biçiminde- ekonomi- ortaya çıkar ki; Marx bunu sivil toplumla eşanlamlı olarak ele almıştır. Buna karşın kurumlar sistemi, *sittlichkeit*i sağlar ve böylece sivil toplum içinde yer alan daha ileri demokratik pratiklere yönelik potansiyeli yaratmış olur (Cohen ve Arato 1992: 97).¹⁵ Bu demokrasi, hem ekonominin hem de devletin sistem zorunlulukları tarafından tehlikeye atılır. Cohen ve Arato ekonomi ve devletin sivil toplumdan uzak tutulması gerektiğini öne sürerler.¹⁶ Bu noktada, Cohen ve Arato okurlarını, sivil toplumda aktörlerin yalnızca savunmada kalmadıkları konusunda ikna etmeye

çalışırlar. Yeni toplumsal hareketlerle bağlantılı olarak Cohen ve Arato'nun (1992: 565) da belirttiği gibi, 'sivil toplum politikası... hem savunmacı hem de saldırgandır. Toplumsal hareketler; sivil toplumu demokratikleştirmeye, onu ekonomik ve politik 'sömürgeleşme'den korumaya ve politik topluma etki etmeye çalışır.'

Cohen ve Arato'nun, sivil toplumu evrenselleşene dek genişletme, ya da daha somut anlamda, devleti içereceğe dek genişletme savı açısından rahatlıkla Gramsciyen sivil toplum stratejisine uyduğu görülebilir. Gramsci ile Cohen ve Arato ekonomi, devlet ve sivil toplumun üç parçalı bir şeması ile çalıştıklarından bu doğru gibi görünecektir. Ancak bu noktada, Marksistler ve post-Marksistler arasındaki en büyük ayrımlardan biri açığa çıkmaktadır. Cohen ve Arato'ya (1992: 71) göre, bütün post-Marksizmlerin ortak tutumu, 'Marx'ındevlet ve toplumun yeniden birleşmesini hedefleyen çeşitli politik projelerinin bir revizyonu' üzerinden geliştirilmektedir. Post-Marksistler, amacın kendisinin de ekonomi/toplum ilişkisi ile ilgili olduğunu ileri sürerek bu amacı paylaşırlar. Aynı zamanda, solun şimdiki görevi olması gereken şeylerin anahatlarını çıkararak bu tutumu açıklığa kavuştururlar.. 'Yapılması gereken, modern devletin ve ekonominin özerkliğini garanti altına almak ve bununla eş zamanlı olarak da bu iki alanın zorunluluklarının yol açtığı yıkıcı etkiden ve işlevselleştirmeden sivil toplumu korumaktır'(1992: 25).

Cohen ve Arato'nun, modern dünyada tanımladıkları sorun şudur: devlet ve ekonominin işlevsel zorunlulukları tarafından '*yaşam dünyasının sömürgeleştirilmesi*' giderek artmaktadır. Cohen ve Arato bu kavramsal analizi, sol siyasetin görevini Cohen ve Arato'ya benzer bir biçimde, yani bu sömürgeleştirme eğiliminin tersine çevrilmesi olarak gören Jürgen Habermas'tan (1987) alır. Cohen ve Arato'nun (1992: 455) da ifade ettiği gibi; 'demokratik bir sivil toplum tasarısı...açık bir şekilde, yaşam dünyasını sömürgeleşmekten kurtaran yollardan biridir. Cohen ve Arato tarafından anahatları çizilmiş olan sivil toplumun rolü, Gramsci'ninkinden oldukça farklıdır.

Gramsci, modern toplumun sorununu sınıf sömürsü olarak görmekteydi ve ona göre sivil toplumun rolü, nihayetinde devlet yönetimini ele geçiren ve böylece toplumu sınıfsızlaştıran örgütlenmeler geliştirmektir. Cohen ve Arato açısından sorun, etik yaşamın işlevsel zorunluluklar tarafından sömürgeleştirilmesiyle ve demokratik pratiklerin potansiyelini korumak üzere bu etik yaşamı 'sömürge olmaktan kurtaracak' olan sivil toplumun rolüyle ilgilidir. Bu fark, Cohen ve Arato'yu sosyalizmin geleneksel hedeflerinden ayırmaktadır. Aynı zamanda, bunu ileri sürmek için yeterli açık delil olsa da Cohen ve Arato'yu tamamen yeniden yapılanmış sosyal demokratlar olarak etiketlemek hata olurdu. Metinlerinin daha yakın okunmasıyla birlikte, onlar için sivil toplumun sadece kendi içinde bir son (muhafazakâr bir okuma) veya sosyal demokrasiye ince ayar çekmek için bir araç olmadığı açık hale gelir. Sosyal demokrasi onların 'kendini sınırlayan devrim' diye ifade ettikleri terimin ayrıcalıklı alanıdır (s. 25). Devrimin bu formunu, yapısal eşitsizlik sorunlarına (en azından kısmen) çözüm olarak görmektedirler. Terim esas olarak demokrasi hedeflerini ilerletmek üzere, liberal demokrasilerin varsayımlarına dayanan birbirini izleyen reformlara yönelik bir stratejiye işaret etmektedir. Bu strateji, 'radikal liberalizm' olarak adlandırılabilir. Bununla birlikte, onların destekledikleri 'kendini sınırlayan devrim' demokrasinin radikalleşmesine getirilebilecek sınırlamalara da işaret etmektedir. Demokrasinin sınırlarına ilişkin bu anlayış, Cohen ve Arato'yu sosyalist soldan ayırır. Pierson (1993: 180) bu yaklaşımdaki sorunsalın esasını açıklığa kavuşturmuştur.

Demokrasi teorisi ve pratiği ile ilgili pek çok tartışma var olmuştur ancak bu tartışmaların çok azı, demokratik karar almanın uygun sınırları konusunda yapılan tartışmalar kadar çekişmeli geçmiştir. Bu tartışmalar, çoğunlukla demosun (halkın) bir üyesi olmak konusunda getirilen sınırlamalarla ya da demokratik bir çoğunluğun iradesini dirençli azınlığa dayatabilmesine ilişkin yasal sınırlamalarla ilgili olduğu kadar demokrasinin ekonomik sınırları ile de ilgili olagelmıştır.

Sosyalizmin geleneksel hedefi, kapitalizmin yapılarının radikal bir dönüşümünü gerektirecek olan ekonomik demokrasiyi güvence altına almak olmuştur. Bu yaklaşım, Cohen ve Arato'nun gündeminden uzaktır. Cohen ve Arato (1992: 147), 'bu alternatifin tamamen ayrıntılandırılmasının en iyi yolunun' kendi sivil toplum anlayışları olduğunu çünkü bu anlayışın, 'demokratik kontrolün ekonomik rasyonaliteyle uyum içinde olduğu sınırlayıcı noktayı sorguladığını' ileri sürerler. Onların formülasyonunda piyasa, kendi özerkliğini sürdürmek için vardır.¹⁷

Habermas da toplumsal olarak herhangi bir yeniden içkinleme/içerme biçiminden kaçınılması temennisinde bulunur ve onun, yeni toplumsal hareketleri savunması bu hareketlerin 'öz-sınırlama' eğilimlerinin bir yansımasıdır. 'Sivil toplumdan doğan demokratik hareketler, bütünsel amaçlarını -toplumsal devrime yönelik Marksist fikirleri alttan alta destekleyen amaçlarını dahi- kendi kendini örgütleyen bir topluma bırakmalıdır, Sadece sivil toplumun bizatihi kendisi, doğrudan kendini dönüştürebilir ve politik sistemin öz-dönüşümünde ancak dolaylı bir etkiye sahip olabilir' (Habermas, 1996: 372). Cohen ve Arato, kendi paylarına, ekonomik karar verme sürecini etkilemekten ziyade sivil toplumun etkisi üzerinden politik karar verme sürecini değiştirmeye yoğunlaşmışlardır. Demokrasiye getirilen ekonomik sınırlamalar konusundaki duruşlarını yalnızca kitabın arkasındaki bir notta tanımlamışlardır, orada politik demokrasiye ilişkin sivil itaatsizliğin rolünün pratik olarak sınırsız olmasına karşın 'ekonomik yeterliliğin *in toto** demokratik baskıya kurban edilmemesi gerektiğini' söylerler (1992: 741). Cohen ve Arato, piyasa ekonomisinin ister istemez sosyalizmin kaygılarıyla bağdaşmadığını ve bu nedenle sosyalizmin yapabileceklerinin sınırlı olduğunu savunurlar. Bu çelişkiyi ise yaşadığımız modern dünyada zorunlu görürler. Sivil toplumun etik

* Tamamen

mantığı, zorunlu olarak ekonomik toplumun verimlilik mantığı tarafından sınırlandırılmıştır.¹⁸

Tartışma ve sonuç: Sivil toplum, çatışma ve yetişkin eğitimi

Sivil topluma yönelik bu tartışma, yetişkin eğitimciler ne sunmaktadır? Bu tartışma, yetişkin eğitime; sivil toplumun, devletin ve ekonominin birbirine bağlı olduğuna dair bir yaklaşım sunmaktadır. Sivil toplumun yararlarına yapılan vurguların, bu birbirine bağlı olma bağlamının içine oturtulması gerekmektedir. Bu tartışma ayrıca sivil toplumda öğrenmenin farklı hedefleri olabileceği gerçeğine de ışık tutmaktadır. Hedeflerden biri geleneksel sosyalist hedeftir- kapitalizmin dönüştürülmesi. Diğer hedef ise radikal demokrasinin hedefiyle ilgilidir- demokratik pratiklerin geliştirilmesi. Bu hedefleri birbirinden ayırt etmek önemlidir ancak daha da önemlisi öncelikle bu hedeflerin neden değerli olduğuna dair bir farkındalığın geliştirilmesidir. Sosyalizmin geleneksel hedefi olan kapitalizmin dönüştürülmesi, sınıf ayrımlarını ortadan kaldıracığından değerli görülür. Radikal demokrasinin demokrasiyi geliştirme hedefi, en azından Cohen ve Arato'nun yaklaşımında, yararlıdır çünkü büyük olasılıkla yaşam dünyasını sömürgeleşmekten kurtaracaktır ki; bu hedef bazı yetişkin eğitimciler tarafından da paylaşılmaktadır.¹⁹ Bu amaçlar; modern toplumun, sivil toplumun 'siperlerinde' kazanılan ya da kaybedilen çatışmalar tarafından tanımlanmış olduğu yönünde bir inancı paylaşırlar. Her ikisindeki çatışmanın da benzer olduğu düşünülse de, Livesay'ın (1994) de ifade ettiği gibi; buradaki mesele diğer bir deyişle etik ve verimlilik arasındaki bir çatışma değildir. Sosyalistler, bu çatışmayı sınıflar arasındaki çatışma olarak anlarlar. Radikal demokratlar açısından çatışma, toplumsal bütünleşmenin iki farklı biçimi olarak adlandırılan sosyal bütünleşme ile sistem bütünleşmesi arasında ortaya çıkmaktadır. Hem sosyalistler hem de radikal demokratlar 'çatışma' teorisyenleri olarak nitelendirilebilirler, bunun; esasında Marksistler ve post-Marxistler arasındaki bir kopuş olduğu gerçeği göz önüne alındığında anlaşılması mümkündür. Post-

Marksist senaryoda; çatışma, devletin ve piyasanın sınırlarını aşmasından ve yaşam dünyasını sömürgeleştirmesinden kaynaklanır ki; bu çatışma insan ve insan olmayan arasındaki bir çatışma olarak tanımlanabilir. Sanki insanlık, ne yazık ki kendi zekâsını ve bir dizi zorunluluğu geliştirmiş olan iki başlı bir modernleştirici canavar doğurmuş durumda -Parsoncu işlevselciliğin bir Hammer korku versiyonu, ya da aydınlanmanın sistemik ürünleri bize korku salmak için geri geliyor.

Marksist senaryoda, iki sınıftan insanlar - kapitalistler ve işçiler- çatışma içindedir. Kapitalist sınıfın zorunlulukları işçilerin yaşamlarını ve ihtiyaçlarını sömürgeleştirmiş, kâr ve artı değer için doymak bilmez bir arzuyla onlara musallat olmuştur. Bu tür bir çatışma, şiddete dayalı devrime ve radikal dönüşüme dönük açık çağrışimleri olmasından dolayı, elbette daha 'karışık'tır. Post-Marksistler tarafından tasavvur edilen çatışmadan daha az düşsel ve kesinlikle daha az romantiktir. Fakat aynı zamanda çok daha korkutucudur. Kimliği belirsiz insan dışı 'zorunluluklar' üzerinden bir devrimi hayal etmek güçtür.

- 219 -

Bu makale, sivil toplum/devlet/ ekonomi ilişkisi üzerinden yapılan tarihsel tartışmaları açıklığa kavuşturmakla ilgilenmiştir. Ne var ki; sivil toplum politikası ve dolayısıyla yetişkin eğitimi üzerinden yürütülen tartışmalardaki kritik mesele, devlet/ ekonomi ilişkisi gibi görünmektedir. Sivil topluma yönelik Marksist analizler, politika ve ekonominin birbirine bağlı olduğu inancına dayanarak, politik ekonomi üzerine inşa edilmiştir. Post-Marksist analizde, bu iki alan ayrı tutulmaktadır. Devlet, ne sınıf mücadelesinin yan etkisi ne de doğrudan iktidarın alanıdır. Devletin ve ekonominin kendilerine ait, ayrı zorunlulukları vardır. Kapitalist gelişimi anlamak için kullanılan geleneksel bir araç olan politik ekonomiye, post-Marksist senaryoda ihtiyaç duyulmaz.²⁰

Bu noktada, sosyalizmin ve radikal demokrasinin mutlaka karşılıklı olarak birbirini dışlayan politik tasarılar olmadıkları belirtilmelidir.

Biri, diğ erinin bir kısmını biçimlendirebilir ya da en azından gelişmenin belirli bir aşamasında biri diğ erinin tamamlayıcısı olabilir.²¹ Aynı zamanda, yetişkin eğ itimi alanında sivil toplumun savunulmasına dair soru işaretleri halâ duruyor. Sivil toplum gibi bir kavramı ele alırken dikkatli olmak gerekir. Ekonomi politik analiz eksikliği, fikirlerin eleştirilmeksizin kabullenilmesine yol açabilir ve bu fikirler, öğrenme potansiyelleri ve katılımı ilgilenen yetişkin eğ itimciler açısından biçilmiş kaftan gibi görünmesine rağmen, toplumdaki iktidarın gerçek işleyişine karşı, bilhassa ‘devlet’ ve ‘sivil toplum’ şeklinde görülen işleyişe karşı bizi körleştirebilir. Biz yetişkin eğ itimciler, politik bakışımız ne olursa olsun, Gramsci’nin sivil toplum tanımını kabul ederek sivil toplum alanında çalışmaktayız. Sivil toplumu teorik ve pratik bir çaba olarak reddetmeye gerek yok. Ancak onu sorunsallaştırmaya ihtiyaç var. ‘Sivil toplumu romantize etmemek önemlidir. Devlet ve egemen sınıflar, iktidarlarını çoğunlukla sivil toplum örgütleri aracılığıyla sürdürmektedir... Öte yandan değişimin itici gücünün önemli bir kısmı, yetişkin eğ itiminden ve sivil toplumdaki hareketlerden doğmaktadır’ (Fleming, 1998: 7). Sivil toplumun ekonomi politikasının anlaşılması, yeniden canlandırılan radikal yetişkin eğ itimi geleneğinin izinden gitmenin önemli bir yoludur.

Notlar

¹ Bkz. Picon (1991), Tandon (1992, 1994), Elsey (1993), Hall (1993), Merrifield (1997), Jackson (1997), Welton (1997), Fleming (1998) ve Maruatona (1999).

² Sivil toplum, genellikle liberal demokrasinin sosyalizme karşı savunulması formunu alarak sağ tarafından da savunulmuştur (Shils 1991, Goodwin 1992, Norton 1992). Burada sivil toplum kendi içinde bir amaçtır, serbest piyasa ekonomisinin etkinliklerini içine alan ve temsili demokrasi bağlamında yer alan bir özgürlük alanıdır.

³ Howe (1989), Jacob (1991), Shils (1991), Kumar (1993), Castiglione (1994) ve Ignatieff (1995).

⁴ Seligman (1992, Chapter 1) bu terimlerin anlamlarını, eski hukukta ve klasik politik düşüncedeki etkilerini derinlemesine bir şekilde ortaya koymuştur.

⁵ İskoç Aydınlanması ve bu düşünürlerin sivil toplum anlayışlarının detaylı bir incelemesi için bkz. Waszek (1988).

⁶ Sayfa 110, paragraf 157'ye de bkz, burada Hegel üç aşamada, hareketin aileden başlayan sürecini, sivil toplum aşamasını ve devletteki karşılığını ele almıştır. Hegel için sivil toplum, ancak kendisini devlete, ya da daha doğrusu 'devlet bünyesi'ne dayandırdığı sürece etik düşüncenin kendi özgürlüğünü koruyabileceği tek yerdir.

⁷ Cohen ve Arato'ya (1992: 97), Castiglione (1994:89) ve Neocleous (1995: 396) bkz.

⁸ Hegel'in ifadesiyle (1967: 124, paragraf 187), 'kendi kapasiteleriyle bireyler bu devlet içindeki kasabalılar olarak amaçları sadece kendi karları olan özel kişilerdir'. Knox, *Philosophy of Right* adlı kitabındaki notlarında (sayfa. 355, paragraf 187, not 46), kasabalı (burgher) kelimesinin Almanca *bu"rger* (Fransızca bourgeois) kelimesinden çevrildiğini söyler. (Burgher) 'Kasabalı devletin vatandaşından farklı olarak bir kasabadan olan kişidir'. Sivil toplum ya da *bu"rgerliche gesellschaft*, kasabalılardan oluşan bir topluluktur 'bu erkekler topluluğu politik yaşamdan farklı olarak sivil olanla ilgilidirler'. Sivil toplumdaki ilişkilerin politik olmaktan çok sosyoekonomik ilişkiler olarak tanımlanmalarının sebebi budur.

⁹ 'Sivil toplum engelsiz bir etkinlik durumundayken, sanayi ve nüfus içinde içsel olarak büyümeye dâhil olmaktadır. Zenginliğin kitleselleşmesi (amassing) (a)erkeklerin ihtiyaçları etrafında bağlantılandırılmaları ve (b)bu ihtiyaçları karşılayacak araçları hazırlama ve dağıtma metotlarını yaygınlaştırarak yoğunlaştırılır çünkü bu çift yaygınlaştırma sürecinden ancak en büyük karlar elde edilebilir. Bu resmin bir yüzüdür. Diğer yüzü ise belirli mesleklerin sınırlanması ve dallara ayrılmasıdır. Bu durum, bu tür mesleklere sahip olanların oluşturdukları sınıfın bağımlılığı ve sıkıntı yaşamalarıyla sonuçlanır. Ve yine bu durum, daha geniş özgürlüklerden ve özellikle de sivil toplumun entelektüel faydalarını görememeye yol açar.' (Hegel, 1967: 149–150).

¹⁰ Bobbio tarafından ortaya konan bu üç bölüm Hegel'in sivil toplumun üç anı tanımlamasına karşılık gelmektedir: ihtiyaçlar sistemi (ekonomik ilişkiler); adaletin yönetimi; ve polis ve şirket. (Bkz. Hegel 1967:126, paragraf 188).

¹¹ Bobbio'ya burada şu isimler katılır, Shils (1991), Weiner (1991), Cohen and Arato (1992) ve Castiglione (1994).

¹² Örnekler için bkz. Hakken (1983), Ireland (1987), Allman (1988), Allman ve Wallis (1990), Coben (1996, 1999), Holst (1999) ve Mayo (1999).

¹³ Bkz. Bobbio (1979) ve bu tersine çevirmenin daha detaylı bir tanımı için.

¹⁴ Gramsci'nin sivil toplum yorumunda mantıksal tutarsızlıklar vardır. Gramsci'nin sivil toplum ve politik toplum arasındaki ilişkiye dair karmaşası özellikle çok sayıda tartışmanın konusu olmuştur. (Örnekler için bkz. Anderson 1977, Hall *et al.* 1977, Mouffe ve Sassoon 1977, ve Bobbio 1979).

Gramsci sivil ve politik toplum arasındaki ilişkinin en azından üç yorumunu ortaya koymuştur. Örneklerden birinde devlet sivil toplumla karşılaştırılmıştır (1971: 12); bir başka paragrafta şu yorumu yapar 'gerçekte sivil toplum ve devlet bir ve aynı şeydir' (1971: 160); öte yandan defterlerinden bir başka bölümde devletin hem politik toplumu hem de sivil toplumu kapsadığı söylemiştir (1971: 160).

¹⁵ Laclau ve Mouffe, Cohen and Arato ile yukarıdaki görüşleri paylaşmakla beraber kendilerini radikal demokrat olarak sınıflandırır ve farklı bir kapitalizm ve üretim ilişkileri anlayışı ortaya koyarlar. Onlara göre (1985: 178), 'çok çeşitli itaat ilişkilerinin kökeninde bulunan kapitalist üretim ilişkilerine bir son vermek gerekli olduğu için radikal demokrasi için yapılan her proje sosyalist bir boyut içerir; fakat sosyalizm radikal demokrasi için yapılan bir projenin bileşenlerinden *biri* dir, daha fazlası değil'. Bu bölümde Laclau ve Mouffe'nin Cohen and Arato kadar post- Marxist olmadıkları daha da netlikle ortaya konacaktır.

¹⁶ Cohen ve Arato bunu bir dipnotta çok daha net açıklamışlardır (1992: 628–629). 'Marksist kavramdan farklı olarak... Hegel'in sivil toplum teorisi ihtiyaçlar sisteminde

sona ermez. Tersine, Hegel'in sivil topluma dair en önemli anlayışı, onun *gönüllü birlik* prensibini ve bununla birlikte, eşitlikçi katılım, üyelik ve etik yaşam gibi yeni dayanışma formlarını tanımasıdır. Yeni dayanışma biçimlerinin, kolektif kimlik ve ortak faydanın ortaya çıkabileceği bir bağlam yaratmak sivil toplumun öncelikle bu tür birliklerinin (şirketler, mülkler) işlevidir. En önemli işlevleri ise ihtiyaçlar sisteminin savurma eğilimlerini azaltmak, bireyleri ortak bir amaç etrafında toplamak ve kişisel çıkar egoizmini hafifletmektir'.

¹⁷ Cohen and Arato için sivil toplum, ekonomik ya da politik toplumdan tamamen ayrılmaz, ayrılamaz. Ekonomik ve politik toplum nosyonları 'sivil toplumun politik, yönetsel ve ekonomik süreçler üzerinde güç kazanabileceği arabuluculuk alanlarına göndermede bulunur'(Cohen and Arato, 1992: x). Onların ekonomi ve devlet arasındaki sosyal etkileşim alanı derken kastettikleri budur.

¹⁸ Bu inanç onların Polonya Birliği organizasyonu ve onun kapitalist ekonomiyle ilişkisine dair tartışmalarında açıkça ortaya konmuştur. 'Polonya demokratik muhalefetinin yazarları, herhangi bir sosyal katıştırma modelinin ötesinde sadece piyasanın restorasyonunun Polonya krizini yönetebileceği ve geçerli, modern bir ekonomiyi üretebileceği gerçeğiyle yüzleşmeye zorlanmışlardır' (Cohen and Arato, 1992: 76). Onlar Hayek (1982) gibi, demokrasinin kapitalizm olmadan varolamayacağını savunan neo- liberal yorumcularla bu inancı paylaşırlar. Neo-liberalizm ve radikal demokrasinin benzer politik amaçlara sahip oldukları söylenemez ancak bu özel konuda aynı fikre sahip gibi görünmektedirler.

¹⁹ Ehrenberg (1999) Cohen and Arato'nun Polonya muhalefeti tarafından desteklenen 'kendini sınırlayan' devrim anlayışına farklı bir bakış sağlar. Ehrenberg (sayfa 192) de muhaliflerin kendini sınırlama prensibine- devleti doğrudan tehdit etmeyen bir prensip- bağlılıklarının, Doğu Avrupa krizinin yoğunlaşmasıyla birlikte ortadan kalktığını vurgulamıştır. Yazar (sayfa 195'te) kendini sınırlama ideolojisinin- anti- devletçilik, kendiliğinden gelişen öz- örgütlenme, kar ve öz aktifleşme etkinliği- gibi etkinliklerin nihayetinde piyasanın ve liberal devletin kucaklanmasıyla sonuçlandığını savunur. Bu durumun başlangıçtaki taraftarları 'ekonomik meseleleri göz ardı etmişlerdir. Ayrıca 'kendini sınırlayan' bir alanın kapitalizmin tamamen devreye girmesiyle sonlanmasının nasıl engellenebileceği sorusuna açıklık getirmek zorunda bırakılmamışlardır'. Ehrenberg'in sayfa 198'de vurguladığı üzere, Doğu Avrupa ülkelerinde kendisini yeniden yapılandıran sivil toplum değil kapitalizmdi.

²⁰ Bkz. Welton (1995). Cohen ve Arato (1992: 702) politik ekonomiye dipnotlarından birinde değinirler. Thomas McCarthy'nin Habermas'ın, onu politik ekonominin sorularına karşı körleştiren, sistemler teorisine fazla dayanmasına getirdiği eleştiriyi tartışır. Cohen ve Arato, Habermas'ın teorisinin ancak ' devlet ve yanılısamar hakkındaki eksiltmecilik (reductionism)leri pahasına' politik ekonomiyi dâhil edebileceklerini öne sürerler. Cohen ve Arato, politik ekonominin sivil toplum söz konusu olduğunda fazlasıyla analitik bir araç olduğuna dair savlarını desteklemek için *Is a critique of political economy at all possible?* (Politik ekonominin tümüyle eleştirilmesi mümkün müdür?) adlı, 1971 tarihli, basılmamış bir metni kaynak gösterirler.

²¹ Gamble (1987: 122) de, Britanya ve sınıf politikası ile ilişkili olarak, 'gerçek yolun her iki anlayıştan da bir şeyler alarak oluşturulabileceği'ne inanır ve sosyalizm ve radikal demokrasiyi bu açıdan ele alır.

KAYNAKÇA

- ALLMAN, P. (1988) Gramsci, Freire and Illich: Their contributions to education for Socialism. In T. Lovett (ed.) *Radical Approaches to Adult Education: A Reader* (London: Routledge), 85–113.
- ALLMAN, P. and WALLIS, J. (1990) Praxis: Implications for ‘really’ radical adult education. *Studies in the Education of Adults*, 22(1), 14–30.
- ANDERSON, P. (1977) The antinomies of Antonio Gramsci. *New Left Review*, 100, 5–78.
- BECKER, M. (1994) *The Emergence of Civil Society in the Eighteenth Century: A Privileged Moment in the History of England, Scotland, and France* (Bloomington: Indiana University Press).
- BOBBIO, N. (1979) Gramsci and the conception of civil society. In C. Mouffe (ed.) *Gramsci and Marxist Theory* (London: Routledge and Kegan Paul), 21–47.
- BRYANT, C. (1993) Social self-organisation, civility and sociology: A comment on Kumar’s ‘civil society’. *British Journal of Sociology*, 44(3), 397–401.
- CALHOUN, C. (1993) Civil society and the public sphere. *Public Culture*, 5(2), 267–280.
- CASTIGLIONE, D. (1994) History and theories of civil society: Outline of a contested paradigm. *Australian Journal of Politics and History*, 40, 83–99.
- COBEN, D. (1996) Revisiting Gramsci. *Studies in the Education of Adults*, 27(1), 36–51.
- COBEN, D. (1999) *Radical Heroes, Gramsci, Freire and the Politics of Adult Education* (New York: Garland).
- COHEN, J. and ARATO, A. (1992) *Civil Society and Political Theory* (Cambridge, Mass: MIT Press).
- CUNNINGHAM, P. (1992) University continuing educators should be social activists. *Canadian Journal of University Continuing Education*, 18(2), 9–17.

- EBERLY, D. (2000) The meaning, origins and applications of civil society. In D. Eberly (ed.) *The Essential Civil Society Reader: Classic Essays in the American Civil Society Debate* (Lanham, Maryland: Rowman& Littlefield), 3–15.
- EHRENBERG, J. (1999) *Civil Society: The Critical History of an Idea* (New York: New York University Press).
- ELSEY, B. (1993) Voluntaryism and adult education as civil society and the ‘third way’ for personal empowerment and social change. *International Journal of Lifelong Education*, 12(1), 3–16.
- FERGUSON, A. (1995) *An Essay on the History of Civil Society* (New Brunswick, NJ: Transaction Publishers).
- FINGER, M. (1989) New social movements and their implications for adult education. *Adult Education Quarterly*, 40, 1, 15–22.
- FLEMING, T. (1998) Learning for a global civil society. *The Adult Learner, the Journal of Adult Community Education in Ireland*, 3–13.
- FREIRE, P. (1998) *Teachers as Cultural Workers: Lessons to Those Who Dare Teach* (Boulder, CO: Westview Press).
- GAMBLE, A. (1993) Shaping a new world order: Political capacities and policy challenges. *Government and Opposition*, 28(3), 325–338.
- GOODWIN, C. (1992) Political economy and civil society. *History of Economics Review*, 17, 1–11.
- GORZ, A. (1982) *Farewell to the Working-Class: An Essay on Post-Industrial Socialism* (Boston: South End Press).
- GRAMSCI, A. (1971) *Selections from the Prison Notebooks* (London: Lawrence and Wishart).
- HABERMAS, J. (1987) *The Theory of Communicative Action, Vol. 2: Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason* (Boston: Beacon Press).
- HABERMAS, J. (1996) *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy* (Cambridge: MIT Press).
- HAKKEN, D. (1983) Impacts of liberation theology: The case of worker’s education. *Journal of Education*, 165(1) , 113–129.

- HALL, B. (1993) Learning and global civil society: Electronic networking in international nongovernmental organizations. *International Journal of Computers in Adult Education and Training*, 3(3),
- HALL, S., LUMLEY, B. and MCLENNAN, G. (1977) Politics and ideology in Gramsci. *Working Papers in Cultural Studies*, 10, 45–75.
- HAYEK, F. (1982) *Law, Legislation and Liberty* (London: Routledge and Kegan Paul).
- HEGEL, G. (1967) *Hegel's Philosophy of Right*. Trans Knox (Oxford: Oxford University Press).
- HOLST, J. (1999) The affinities of Lenin and Gramsci: Implications for radical adult education theory and practice. *International Journal of Lifelong Education*, 18(5), 407–421.
- HOWE, S. (1989) A working idea. *New Statesman and Society*, 2(70) 32–33.
- IGNATIEFF, M. (1995) On civil society: Why Eastern Europe's revolutions could succeed. *Foreign Affairs*, 74(2) 128–136.
- IRELAND, T. (1987) *Antonio Gramsci and Adult Education: Reflections on the Brazilian Experience* (Manchester: Centre for Adult and Higher Education, University of Manchester).
- JACKSON, K. (1997) The state, civil society and the economy: Adult education in Britain. In S. Walters (ed.) *Globalization, Education and Training: Impacts and Issues* (London: Zed Books), 47–56.
- JACOB, M. (1991) The enlightenment redefined: The formation of modern civil society. *Social Research*, 58(2), 475–495.
- KUMAR, K. (1993) Civil society: An inquiry into the usefulness of an historical term. *British Journal of Sociology*, 44(3), 375–395.
- LACLAU, E. and MOUFFE, C. (1985) *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics* (London: Verso).
- LACLAU, E. and MOUFFE, C. (1987) Post-Marxism without apologies. *New Left Review*, 166, 79–106.
- LIVESAY, J. (1994) Post-Marxist theories of civil society. *Current Perspectives in Social Theory*, 14, 101–134.

- MARUATONA, T. (1999) Adult education and the empowerment of civil society: The case of trade unions in Botswana. *International Journal of Lifelong Education*, 18(6), 476–491.
- MARX, K. (1977) On The Jewish question. In D. McLellan (ed.) *Karl Marx: Selected Writings* (Oxford: Oxford University Press), 39–62.
- MARX, K. and ENGELS, F. (1970) *The German Ideology, Part 1* (New York: International Publishers).
- MAYO, P. (1999) *Gramsci, Freire and Adult Education: Possibilities for Transformative Action* (London: Zed Books).
- MERRIFIELD, J. (1997) Finding our lodestone again: Democracy, the civil society and adult education. In P. Armstrong, N. Miller and M. Zukas (eds) *Crossing Borders, Breaking Boundaries: Research in the Education of Adults*. Proceedings of the 27th Annual SCUTREA Conference, Birkbeck College, University of London, July 1997 (UK: SCUTREA), 321–325.
- MOUFFE, C. and SASSOON, A. (1977) Gramsci in France and Italy—a review of the literature. *Economy and Society*, 6, 31–68.
- NEOCLEOUS, M. (1995) From civil society to the social. *British Journal of Sociology*, 46(3), 395–408.
- NORTON, A. (1992) Markets and civil society. *IPA Review*, 45(2), 60–65.
- PICON, C. (1991) Adult education and popular education in the context of state and NGOs. *Convergence*, 24(1-2), 80–92.
- PIERSON, C. (1993) Democracy, markets and capital: Are there necessary economic limits to democracy? In D. Held (ed.) *Prospects for Democracy: North, South, East, West* (Cambridge: Polity Press), 179–199.
- SELIGMAN, A. (1992) *The Idea of Civil Society* (New York: Free Press).
- SHILS, E. (1991) The virtue of civil society. *Government and Opposition*, 26(1), 3–20.
- TANDON, R. (1992) Civil society is the first sector. *Development*, 3, 38–39.
- TANDON, R. (1994) Learning in civil society—Adult education in the reality. *Adult Education and Development*, 43, 330–337.

-
- THOMPSON, J. (1983) *Learning Liberation: Women's Response to Men's Education* (London: Croon Helm).
- WASZEK, N. (1988) *The Scottish Enlightenment and Hegel's Account of 'Civil Society'* (Dordrecht: Kluwer Academic Publishers). THE POLITICS OF ADULT EDUCATION 359
- WEINER, R. (1991) Retrieving civil society in a postmodern epoch. *The Social Science Journal*, 28(3), 307–323.
- WELTON, M. (ed.) (1995) *In Defense of the Lifeworld: Critical Perspectives on Adult Learning* (New York: SUNY Press).
- WELTON, M. (1997) In defence of civil society: Canadian adult education in neo-conservative times. In S. Walters (ed.) *Globalization, Adult Education and Training: Impacts and Issues* (London: Zed Books), 27–38.